

Александар Тодоровић*

ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ РУДНИЧКОГ КРАЈА

Abstract: Tourist potential of Rudnik area represents complementary of natural and anthropologic values. On mountain Rudnik is impossible to expand different sorts of tourism, but that hasn't been used enough. This labor affirm tourist offer through open system of valorization of Rudnik area.

Key words: Rudnik, tourism, Sumadija

Увод

Туристички производ у модерним теоретским схватањима настоји да садржи што више саставних елемената. Комплементарност природних и антропогених вредности у одређеном простору, чини да он има већи степен туристичке атрактивности. Ретке су планине које поред тога што саме по себи представљају геоморфолошке туристичке мотиве, поседују и значајне културно-историјске вредности. Као битан фактор за верификацију туристичког потенцијала таквог простора намеће се и условљеност повољног географског положаја и добре саобраћајне повезаности са дисперзивним центрима.

Планина Рудник, односно читав крај који се везује за њу, поседује природне и антропогене туристичке вредности које се могу туристички валоризовати. Обзиром да су туристичка кретања све више везана за жеље и потребе одређених сегмената група потрошача, то доводи до релокације туристичког промета према новим још недовољно афирмисаним регионима. Руднички крај у том смислу има прилику да се одговарајуће позиционира на туристичкој карти Србије.

Руднички крај пружа могућности за развој различитих видова туризма међу којима су најзначајнији: рекреативни, рурални, ловни и културно-историјски вид туризма.

Анализом туристичког тржишта Србије, са једне стране Руднички крај може да допуни свеобухватну туристичку понуду Србије, а са друге стране да створи препознатљив туристички производ који може бити привлачан већем броју туриста.

Географски и туристичко-саобраћајни положај

Планина Рудник, доминира Шумадијом и заузима централни положај у Србији. Источне падине Рудника спуштају се према Географском центру Србије у атару

---

* Мр Александар Тодоровић, дипл.географ

села Влакча. Осим значајног геоморфолошког облика који планина представља, својим антропогеним значајем, по Руднику се назива читав крај који се налази у његовом непосредном окружењу. Област која се означава као Руднички крај, залази у административна подручја општина Горњи Милановац, Љиг, Лазаревац, Аранђеловац, Топола, Кнић и територију града Крагујевца, у оквиру општине Страгари.

Највиши врх Рудника, Велики Штурац или познатији под именом Цвијићев Врх, налази се на 44°08' с.г.ш. и 20°32' и.г.д. Рудник је лоциран јужно од Београда на удаљености од 100 km, а његови југоисточни обронци оивичавају крагујевачку котлину у којој је смештен истоимени град. Централни географски положај као и развој насеља у непосредној околини, дају овом простору повољан саобраћајни положај. Саобраћајна комуникација је важна за све сегменте живота и директно утиче на савремени туристички развој. До Рудника се може стићи преко два главна саобраћајна правца, "Ибарске магистрале" (пут који повезује Београд са Краљевом) и старог "Београдског пута" (пут који повезује Београд са Крагујевцом). Оба саобраћајна правца испуњавају стандарде саобраћајница регионалног значаја. Поред ова два правца Руднички крај је испресецан многим асфалтним путевима локалног карактера, као и макадамским сеоским путевима. Повољност саобраћајно-географског положаја ове области омогућава и адекватан туристички положај. Повољан положај и добра туристичко-саобраћајна повезаност су најважнији фактори који детерминишу позиционираност одређеног простора према другим местима и објектима. При томе се морају имати у виду сви расположиви природни и антропогени туристички садржаји које Руднички крај може да пружи, као и чињеница да преко овог простора пролазе значајне саобраћајнице, па га је могуће комплементарно посматрати са туристичким мотивима у окружењу.

Природне туристичке вредности

Анализом особина рељефа, климатских елемената, хидролошких својстава и биљног и животињског света, може се проценити природни мотивски потенцијал у функцији развоја туризма. Читав рељеф се карактерише планином Рудник и околним благо затасаним брежуљкастим тереном.

Централни морфолошки облик, по коме се читав крај зове, представља планина Рудник. Са Цвијићевим врхом (1132 m.n.v.) Рудник је највиша планина Шумадије. Поред Цвијићевог, познати су још Средњи и Мали Штурац, Молитве, Паљевине и Маријанац, сви прелазе 1000 m.n.v. Планина се уздиже северозападно од Крагујевца и заузима централни део Шумадијске регије. Простире се између Горњег Милановца, Љига и Крагујевца. Припада групи шумадијских острвских планина које се на северу спуштају према Панонском басену.

Рудник је сложеног геолошког састава, а у његовој структури доминирају шкриљци, кречњаци и флиш, које местимично пробијају еруптиви. Он према Ј.Цвијићу не припада ни Динаридима ни Родопима, већ их сврстава у "северну

прелазну зону" (Цвијић Ј. 1991.). Вулканско узвишење Островица се налази на 758 m.n.v. и представља прави куриозитет, који доминира ближом околином. Изнад околног терена издиже се у виду два заобљена врха, чије се коте разликују око 4 m и чине Малу и Велику Островицу. Вулканског је порекла, а од варошице Рудник се налази на удаљености од 7 km. На југу се Рудник наставља према Јешевцу и даље према плодној Гружи, док се према југозападу наставља према Такову.

Рудник представља хидрографски чвор Шумадије. Такође је развође према сливовима Колубаре, Западне, Велике Мораве и Саве. Планинске стране се спуштају према благо заталасаном терену Шумадије и токовима Јасенице према североистоку, Лепенице према Истоку, Груже ка југу, Деспотовице према југозападу и Љига према западу. Највећа река која извире на Руднику је Јасеница. Извире на источним падинама Рудника и има правац тока од југозапада према североистоку. После 79 km тока, као најдужа река у Шумадији, недалеко од Великог Орашја се улива у Велику Мораву као њена лева притока. Поред Јасенице на падинама Рудника настаје велики број планинских потока и река међу којима се истичу Сребреница, Каменичка река, Гружа, Деспотовица, Качер и Брезовица. Због састава терена, речних токова има доста, али су они сиромашни водом. Највеће водостаје бележе током пролећа, због отапања снега и веће количине падавина. Карактерише их бујичарски ток, па долази до повремених изливања. У самим изворишним деловима вода је чиста, али се у доњим токовима региструје лош квалитет воде због антропогеног утицаја, тако да је чини неупотребљивом. Такође, падине Рудника су богате многобројним изворима чисте воде, који обогаћују природне лепоте ове области. Хидрографска мрежа Рудничког краја, као примарна туристичка вредност, се само спорадично може користити у туристичке сврхе. Тако је недалеко од варошице Рудник оформљена комуна која носи назив "Породица бистрих потока". Само под позитивним утицајем људског фактора могу се заштити речни токови, а касније и уређењем појединих, укључити у туристичку понуду.

Клима Рудничког краја је умерено-континентална. Одликује се сувим и топлим летима и хладним и снеговитим зимама. Максималне температурне вредности током летњег, али и зимског периода су ниже за око 3°C. Шумадија добија годишње од 600 до 800 mm падавина. Занимљиво да је знатна количина падавина током летњег периода условљена повременим продорима западних и северозападних ваздушних маса, које доносе обилне пљусковите и краткотрајне падавине. Највише сунчаних дана има током јула и августа, а облачност је највећа у зимским месецима, а затим у пролеће. Годишња инсолација је преко 2100 сати. Због планинског карактера овде се јавља горски или долински ветар са полудневним периодом дувања. Годишња доба су јасно изражена са наглашеним карактером продужене јесени. Ако се томе дода чињеница да је јесен топлија од пролећа онда се закључује да климатска својстава погодују развоју туризма. Читава Шумадија је добила име по пространом шумском покривачу. Поједини сегменти некадашњих шума постоје и сада, па су карактеристична станишта шумских заједница листопадног и четинарског дрвећа. Истичу се врбово-тополове заједнице, заједнице хрasta лужњака и пољског јасена, као и шуме белограбића, а

изнад 600-700 метра јасно је изражен шумски појас. Посебно су значајне ретке врсте флоре попут јавора, потом реликта зимске зелене жбунасте и дрвенасте врсте божиговине која се назива извор, као милодуха и линцуре (Степановић Ж. 1980). На Руднику се налазе и простране ливаде и пашњаци на којима је заступљено разноврсно биље и травна вегетација. Заступљене су многобројне лековите биљке од којих се справљају народни планински чајеви. Разноврстан и богат флористички састав који је присутан на Руднику омогућава бављење сточарством и пчеларством, а у нижим појасевима има одличних услова за воћарство и виноградарство. Одликује се богатом фауном. Шуме Рудника су богате различитом дивљачи, па има услова за ловни туризам. Осим разноврсних птичијих врста, заступљени су дивља свиња, зец, срндаћ, медвед, лисица и вук.

На основу поменутих, расположивих природних богатстава руднички крај има изразито повољне услове за туристичку афирмацију. Посебна пажња се мора посветити заштити и очувању животне средине, јер се само на тај начин може сачувати нетакнута природа, која је један од носећих мотива за туристички развој овога краја.

Руднички крај кроз историју

Рудник својим именом указује на место на коме се експлоатише руда. Назив је словенског порекла и потврђује да су Срби приликом насељавања ових крајева познавали рударство (Челиковић Б. 1998.). Први записи о постојању рудничке делатности на овим просторима сежу у II в.н.е. када је био под управом Римљана. Ипак, постојање насеља и пре овог периода, у праисторији, потврдила су бројна археолошка испитивања у којима је апострофирана читава област између Рудника и Авале. Крајем XIII века се помиње као средњевековно рудиште и налазиште сребра, олова и бакра. Поред рудара које су тада углавном представљали Саси, били су присутни многи странци међу којима су доминирали Дубровчани. У ово време на Руднику је постојала ковница новца у којој су, у дужем периоду, новац ковали краљ Драгутин, његов син Владислав, Стефан Дечански, цар Душан и Никола Алтомановић (Обрадовић Д. 2005.). Први озбиљнији турски напади на Руднички крај догодили су се 1438. године када је заузет град Островица (Динић М. 1962.). Током турске власти Руднички крај губи до тада стицан утицај и преживљава разарања, чиме се смањује привредни значај који је имао. Турци су подигли своје насеље северно од Великог Штурца, на левој обали Јасенице, где остају до ослобођења Србије (Челиковић Б. 1998.). Руднички крај био је један од центара побуне против Турака у време Кочине крајине, као и у Првом и Другом српском устанку. Из рудничког села Горња Црнућа потиче и вођа устанка Милош Обреновић, док се Танаско Рајић убраја у ред најпознатијих страгараца.

Антропогене туристичке вредности

Поред природних туристичких вредности, које погодују развоју рекреативних врста туризма, антропогене вредности подстичу културна и манифестациона

туристичка кретања (Станковић С. 1994.). Компатибилност антропогених са природним вредностима је увек пожељна у формирању туристичког производа.

На Руднику се поред здраве околине истичу, вредности духовног и културног наслеђа које могу да подстакну интензивније туристичко кретање. Као сведочанство о давнашњем присуству и интересовању човека за овај предео и о догађајима који су утицали на друштвено-политички развој Србије, говоре многобројни историјски подаци и грађевине које представљају културно-споменичко наслеђе.

Посебно место у оквиру антропогених туристичких вредности заузимају руднички сакрални објекти. Својим значајем се истичу манастири Враћевшница, Вољавча, Благовештење, Никоље и Петковица. Манастир Враћевшница се налази на јужним падинама планине Рудник, недалеко од села Враћевшница. Он је један од најзначајнијих духовних центара Шумадије. Недалеко је од магистралног пута који повезује Крагујевац са Горњим Милановцем и лако је приступачан. Лоциран је у долини речице Враћевшнице према којој је добио име. Окружен је бујним зеленилом шума, воћњака и пашњака, који се зими смеђују снежним покривачем. Манастир је саградио 1431. године, Радич Поступовић, велики челник у време деспота Стефана Лазаревића (Петровић П.Ж. 1967.). У оквиру манастирског комплекса доминира црква Св.Ђорђа која има облик једнобродне грађевине са полукружном петостраном апсидом. Фасаде подсећају на обраду фасада манастира Манасија. Манастирска црква је украшена живописом из 1737. године, а претпоставља се да испод слоја малтера на коме су осликане нове фреске, постоје фрагментирани остаци првобитног фрескописања из 1431. године (Петровић П.Ж. 1967.). Поред цркве у манастирском комплексу истичу се и конак Радича Поступовића и баба Вишњин конак који носи име по мајци Милоша Обреновића који га је подигао 1825. године. Овде је 1812. године Карађорђе сакупио скупштину која је примила одредбе Букурештанског мира, а на Ђурђевдан 1818. године кнез Милош Обреновић је прогласио Крагујевац престоницом. Манастир је због великог историјског значаја и архитектонско-уметничких вредности, 1979. године сврстан у категорију добара од великог значаја. Манастир Вољавча се налази на источним обронцима Рудника на 7 km од Страгара. До њега се може стићи преко регионалног путног правца који повезује Крагујевац и Београд, са кога одваја пут локалног значаја према Страгарима. Смештен је између шумовитих брда у живописном амбијенту, подсећа на време када је Српски народ водио борбу за потпуно ослобођење. Манастир је подигнут у време економско-политичког процвата Рудничког краја, почетком XV века. О ктитору манастира нема довољно података, али се претпоставља да га је подигао моћни властелин тога времена, извесни Михаило Кончиновић. Манастирска црква је посвећена Св. Арханђелу Михаилу. Грађена је од ломљеног камена са малтерисаном фасадом, али је очигледно да је током 1788. године првобитна црква потпуно порушена од стране Турака, па је након тога саграђена много мања грађевина. Црква представља триконхалну грађевину са куполом изнад централног простора. Црква је скромних димензија, рустично зидана и без декоративне орнаментике. Поред цркве у оквиру комплекса издвајају се јужни конак са подрумима и конак Правитељствујућег совјета.

Зграда конака у којој је 1805. године заседао совјет, подигнута је 1765. године (Обрадовић Д. 2005.). Ова грађевина је добро очувана, а припада моравском архитектонском правцу. Поседује низ занимљивих и вредних детаља који је сврставају у ред најбитнијих културно историјских споменика народног градитељства. Манастирски комплекс је заштићен и проглашен за културно добро од великог значаја. Манастир Благовештење налази се западно од Страгара, на североисточним обронцима Рудника. Саграђен је почетком XV века, као задужбина, до данас непознатог рудничког властелина. Као важна стратегијска тачка манастир је забележен на географским картама из времена склапања Пожаревачког мира. Манастирска црква је посвећена Благовестима Богородице. Правоугаоне је основе са великом олтарском апсидом на истоку и скромне фасаде без декоративних елемената. Црква је живописана у XVII веку, а посебно се истиче дуборезни крст из последње деценије XVI века, који спада у најзначајније иконописачке радове овог времена (Радић Б. 2006.). Поред цркве у оквиру манастирског комплекса истичу се и два конака. Овде се 1796. године, Карађорђе јавно покајао због убиства оца. Манастир је под заштитом, а категорисан је као културно добро од великог значаја. Манастир Никоље налази се на североисточним обронцима Рудника, недалеко од села Горња Шаторња. Подигнут је 1425. године, а његов ктитор је властелин Никола Дорјановић о чему сведочи натпис изнад улазног портала. Манастирска црква је посвећена Св. Николи, а представља велику једнобродну грађевину правоугаоне основе засведене полуобличастим сводом са витком осмостраном куполом изнад централног простора. У унутрашњости цркве, у олтарској зони је очуван првобитни живопис из 1425., у припрати је из првих година XVII века, а у наосу из 1850 године (Радић Б. 2006.). Манастир је под заштитом државе, а 1983. године је проглашен за културно добро од великог значаја. Манастир Петковица смештен је на благим падинама Рудника, у долини реке Сребренице, на 4 km удаљености од Страгара. Манастирска црква је посвећена Св. Арханђелу Михаилу. Не постоје тачни подаци о времену настанка и његовом ктитору. На основу проучавања старијег слоја живописа претпоставља се да је црква подигнута за време владавине краља Драгутина, крајем XIII века. Обзиром на близину некадашњег средњовековног града Сребренице, Петковица је често рушена и спаљивана, а радови који су се одвијали у последње две деценије умногоме су нарушили аутентичност овог манастира. У оквиру туристичких антропогених вредности треба поменути Конак кнеза Милоша у Горњој Црнући. То је једна од најочуванијих грађевина из тог периода, обзиром да представља дрвену грађевину. Нарочито се истиче очувани аутентични део са огњиштем и делом за покућство, као и зидана каљева пећ који репрезентују амбијент старих времена. До 1818. године Милош Обреновић је одавде руководио државом, па се ова кућа означава и као први кнежев конак. У кући се може посетити стална поставка о историјату самог објекта и кратка историја Првог и другог српског устанка.

Поред сакралних објеката као значајан антропогени туристички мотив истичу се и остаци старог града на Островици. Овај град је представљао значајно српско средњовековно утврђење у Качерској области. Утврђење је саграђено у доба пуног

процвата рудничког краја, крајем XIII и почетком XIV века, када је Рудник био рударски центар са колонијама рудара Саса (Радић Б. 2006.). Турци су први пут заузели Островицу 1438. године, а након тога у још неколико наврата. Утврђени град је готово потпуно порушен, а од бедема, зидова и кула су остали темељи и поједини детаљи. Утврђење Островица је под заштитом државе. Са простарном шумовитом околином и куриозитетним узвишењем где се налази, има туристички потенцијал, посебно за рекреативни и планински туризам. Музеј Рудничко-таковског краја који чува од заборавља историју овог краја, основан је током 1994. године. Смештен је у тзв.Брковића кући која је саграђена 1938. године као кућа познатог трговца. На њој су изражени елементи модерне предратне архитектуре и једна је од ретких сачуваних из тог периода. У поткровљу музеја је стална поставка "Поклони и откупи-време династије Обреновић". Поред главне зграде, музеј још располаже и уређује испоставе у Такову и Брајићима, као и већ поменути конак кнеза Милоша у Горњим Црнућима.

Данас је Горњи Милановац највеће насеље Рудничког краја. Његова историја почиње знатно пре 1859. године када се формира указом кнеза Милоша Обреновића. Име је добио по Милошевом брату, војводи Милану, а раније се звао Деспотовица по истоименој реци. Према попису из 1862. године бројао је 774 становника. До краја XIX века Горњи Милановац је имао веома динамичан развој. Прва половина XX века донела је граду многа искушења и страдања током два светска рата. У послератном периоду долази до индустријског развоја града када се оснивају поједина предузећа која прослављају овај град. То су пре свих ПИК "Таково", "Металац", "ФАД", "Дечије новине" и др. О наглом развоју сведочи и пораст броја становника од 1961. када је пописано 4492 становника до 2002. године када је у њему живело 25246 становника. Улагањем у духовне вредности и спознају сопствене прошлости кроз модернизацију културног центра и библиотеке, оснивањем музеја, реконструкцијом зграде Окружног начелства, подизањем споменика и организовањем различитих манифестација последњих година, Горњи Милановац добија културну функцију. То се може рефлектовати на побољшање туристичке понуде. За организацију туризма је задужена "Туристичка организација Горњи Милановац". Репрезентативни објекат који се налази на обилазном путу око града јесте Норвешка кућа. Истиче се својом специфичном архитектуром која представља спој српске куће и викиншког брода. Подигнута је под утицајем друшта југословенско-норвешког пријатељства. Поседује салу за културне манифестације, мањи музејски простор и ресторан, те је као таква интересанта туристима, нарочито онима у транзиту.

Анализа туристичког потенцијала

Анализирајући расположиве потенцијале Рудничког краја, може се закључити да они постоје, али су недовољно искоришћени. Географски положај који Руднички крај заузима у простору је повољан и када се посматра са туристичко-саобраћајног аспекта. Близина великих градова и саобраћајница које пролазе преко ободних делова Рудника представљају предност коју је потребно искористити. Један од

предуслова за туристички развој јесте добра саобраћајна инфраструктура. Једним делом она је адекватна, али ако се посматра стање путева у деловима који из различитих праваца воде директно према планини, они захтевају додатно унапређење постојећег стања. У Рудничком крају природне и антропогене вредности се одликују групним размештајем и са својствима комплексности и комплементарности.

Природне вредности које поседује овај крај су неоспорне и оне могу представљати осовину његовог туристичког развоја. Пошто се оне међусобно условљавају и прожимају то их чини интересантним и непоновљивим у времену и простору. Природне вредности посебно долазе до изражаја, ако се зна да савремени туристички трендови апострофирају вредност нетакнуте природе. Руднички крај са природним лепотама, изворним пејзажима, морфолошким куриозитетом, богатством шума, представља перспективну туристичку дестинацију. Природа је подложна антропогеним утицајима, па се адекватним приступом додатно може прилагодити туристичким потребама. Тако су се развиле пешачке планинске стазе, уређена изворишта, ловишта и пасторална излетишта. Расположиве природне вредности дозвољавају развој рекреативног, планинског, екскурзионог, ловног, руралног туризма, па и бањског туризма. Богатство чистим планинским ваздухом, пространим шумским покривачем и обиљем извора чисте пијаће воде, учинили су да још 1922. године, Рудник буде проглашен ваздушном бањом (Марковић М. 2001.). Томе је погодовала веома блага клима са оптималним вредностима ваздушног притиска, задовољавајућа количина падавина, специфична ваздушна струјања, као и висока јонизација ваздуха. Природни ресурси су препознати па је и формално правно регистровано акционарско друштво коме је главни задатак био "да на Руднику и његовој околини подиже летњиковце, санаторијуме, хотеле, виле, бараке и остало, што ће бити од користи и потребе посетиоцима ове ваздушне бање ради њиховог угоднијег боравка и лечења" (Марковић М. 2001.). На жалост овај пројекат је запостављен и поред природних потенцијала који су присутни. Такође, неискоришћени су потенцијали лековите сумпоровито-гвожђевите воде Бање Вољавче, која се налази између Страгара и манастира Вољавча.

Антропогене туристичке вредности Рудничког краја на неки начин представљају завичај Србије, обзиром да се овде могу видети остаци средњевековних градова, остаци рудника као некадашњег привредног покретача и многобројни манастири и цркве који представљају центре духовности. Данас поменуте вредности представљају културно-историјске знаменитости. Ове вредности се могу посматрати као комплементарне у односу на шире подручје. Захваљујући њима могуће је развијати културни и манифестациони туризам.

Материјална база туризма у Рудничком крају није довољно развијена. Једини хотел на планини Рудник је "Неда", који се налази у центру истоимене варошице. Има капацитет од 120 лежајева, а располаже салом за ручавање и конгресном салом. Током зимске сезоне може се користити ски-стаза. Налази се у приватном власништву. Недалеко од варошице Рудник налази се и смештајно-угоститељски

објекат "Шумарска кућа". Располаже са 10 лежајева и представља идеално место за одмор. У власништву је јавног предузећа „Србијашуме“. У Горњем Милановцу налази се хотел "Шумадија" који располаже са 120 лежајева у двокреветним и трокреветним собама и 3 апартмана. Располаже са 2 ресторана, капацитета 600, односно 100 места. Поседује видиковац на 10 спрату, као и пространу терасу. Тренутно је у функцији само током летње сезоне. Могуће је развијати стационарни вид туризма, али се из приложеног види да Руднички крај не располаже довољним и адекватним смештајним капацитетима. Позитивно је да се последњих година, проширује понуда у приватном смештају, али је неопходно применом различитих програма радити на едукацији становништва руралних насеља у функцију укључивања у туристички процес.

Маркетиншка афирмација Рудничког краја, је један од најбитнијих процеса који представља замајак за његов туристички развој. Притом је неопходно направити разлику између туристичке валоризације свих ресурса којом се представља физиономија туристичке понуде и маркетинга који тај производ пласира на тржиште. У том смислу морају се појачати сви видови туристичке пропаганде, који би афирмисали вредности, а што би довело до потпунијег туристичког развоја који би дао профитабилне економске резултате. Предности за туристички развој су повољан географски положај, обимна природна богаства и културно-историјска баштина великог значаја, док су главна ограничења, недовољна пажња у политици организовања и менаџмента, као и демографско пражњење руралних подручја. Пошто Руднички крај својом територијом залази у неколико општина, потребна је међуопштинска сарадња на даљем туристичком развоју. Такође, има широк дисперзивни потенцијал који се налази у околини, те би могао понудити краће боравке у циљу одмора и релаксације.

На основу презентованих туристичких потенцијала закључује се да Руднички крај, пружа могућности за активан одмор, рекреацију и опуштање кроз различите видове туризма који се овде могу организовати. За сада је неправедно заборављен и занемарен, у односу на вредности којима је богат.

Литература

Станковић С. (1994). *Туристичка географија*. Београд: Географски факултет

Цвијић Ј. (1991). *Геоморфологија*. Београд: САНУ ,Београд: Књижевне новине, Сабрана дела, књ. VI

Степановић Ж. (1980). Туристичке могућности региона Шумадије и Поморавља. *Географски годишњак*, број 16, Српско географско друштво, подружница Крагујевац

Петровић Ж.П. (1967). *Манастир Враћевиница*. Крагујевац: Пишчево издање

Челиковић Б. (1998). *Светилишта Рудничког краја*. Крагујевац: Каленић

Обрадовић Д. (2005). *Завичај модерне Србије*. Крагујевац: Историјско-туристички водич Рудничког краја, Град Крагујевац

Радић Б. (2006). *Знаменитости Шумадије*. Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе Крагујевац

Марковић М. (2001). Статут, ваздушне бање Рудник. У *Зборник радова музеја Рудничко-таковског краја*. Горњи Милановац

Пауновић Г. (2003). 150 година Горњег Милановца. У *Зборник радова музеја Рудничко-таковског краја*. Горњи Милановац

Јевђевић Ј. (2006). Кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући. У *Зборник радова музеја Рудничко-таковског краја*. Горњи Милановац

Милеуснић С. (1995). *Средњовековни манастири Србије*. Нови Сад: Прометеј

Динић М. (1962). *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*. Београд: САНУ, Одељење друштвених наука, Посебна издања, књ.41